

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

II. TANANYAG

POLGÁR SZABOLCS

KELET-EURÓPA SZTYEPZÓNÁJA A KORAI KÖZÉPKORBAN A TÜRK URALOM VÉGÉIG (KB. 600)

Miről lesz szó ebben a tananyagban? Elsősorban néhány általános jelenségről, ami a sztyeppel és a nomádokkal függ össze, valamint az 5-7. századi sztyep történetéről.

tanulási javaslat: *a népnevek, a földrajzi elhelyezkedés, de még inkább a kronológia középpontba helyezése: az egyes népeket kronológiai keretbe helyezve könnyebb átlátni az eseményeket*

1. Bevezetés

Az előző fejezet azzal zárult, hogy a különböző növényzeti-éghajlati övezetek különböző feltételeket kínáltak az ott élőknek, ezért ezeknek az övezeteknek a

gazdálkodási formái egymástól eltérően alakultak. Ez persze csak a meghatározó formát jelenti, de a mindennapi életet ez határozta meg. A három gazdálkodási forma közül a földművelőké volt a legkedvezőbb, mert ez szinte teljes önellátást biztosított. Az erdőlakók számára a rendszeres csere volt a szükséges javak megszerzésének útja. A nomádok szintén hátrányban voltak a földművelőkkel szemben, mert az ő gazdálkodásuk is egyoldalú volt, így rá voltak kényszerülve az egyensúlytalanság megszüntetésére, vagy csökkentésére. Ez az egész eurázsiai sztyepré még inkább igaz, főleg a keleti, belső-ázsiai területekre. Erre lehetőséget biztosított a rendszeres csere a letelepült szomszédokkal, vagy a területi hódítás. Ez utóbbival el lehetett érni, hogy területükhöz kapcsoljanak földművelő zónákat is, így megteremtve az egyensúlyt az állattartás és földművelés között. A terjeszkedéshez fölénybe kellett kerülni a földművesekkel szemben, ezt pedig a hadviselésben kellett elsősorban megteremteni. Különösen vonzóak voltak a sztyepzónától délre elhelyezkedő nagy földműves birodalmak, amelyek javaiból a nomádok részesülni tudtak: Kína, Irán, és részben a Római (Bizánci) Birodalom. Az eurázsiai sztyeprén főleg a keleti részen, Kínával szemben alakultak ki nagy nomád birodalmak, amelyek hosszabb-rövidebb időre rá tudták kényszeríteni akarataikat a császárságra. A sztyep nyugati részén azonban ez hosszú ideig nem volt megfigyelhető, itt ugyanis a közvetlen szomszédban nem volt olyan birodalom, amely hosszú szárazföldi határon érintkezett a nomádokkal. A Római (Bizánci) Birodalom belső területei elég messze voltak a dél-orosz, dél-ukrán sztyeptől, és a Fekete-tenger természetes határt jelentett. Ezért itt a nomádok inkább a Fekete-tenger partvidékén lakó görögökkel kereskedtek. A Kaukázus is egy ilyen természetes határvonal volt, de ezt, mivel szárazföldi volt, le tudták küzdeni a nomádok, és a szkítáktól kezdve időről-időre vezettek zsákmányoló hadjáratokat a Kaukázustól délre lévő gazdag tartományokba, királyságokba.

Előadás az eurázsiai nomádokról (angolul): Thomas Barfield: *Importance of Nomads in Eurasian History* (Serious Science – You Tube) <http://www.serious-science.org/importance-of-nomads-urasian-history-1151>

Meg kell azonban említeni, hogy Barfield kínai-nomád kapcsolatokról kialakított elméletét nem mindenki fogadta el (pl. Michael Drompp: *Imperial State Formation in Inner Asia: The Early Turkic Empires /6th to 9th Centuries/*. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 58/1, 2005, 101-111).

1.2 A következőkben a kelet-európai sztyep történetének néhány jellegzetességét foglaljuk össze.

1.2.1. A Kr. e. 7. század- Kr. u. 10. század közötti időszakra általánosan jellemző: *a térség sorsát meghatározó, vezető politikai központok mindig a sztyeprén voltak, és ezek kiterjesztették uralmukat a ligetes sztyepré és az erdővidékre is*. Ez egyúttal a nomádok számára komplexebbé tette a gazdaságukat is, igaz a vezető réteg számára nem biztosított luxusjavakat. Az erdővidék feletti uralmukat katonai erejüknek és szervezettségüknek köszönhették.

1.2.2. *Politikai széttagoaltság.* A belső-ázsiai, Kínával szomszédos területen gyakori birodalmi méretű és szervezettségű konföderációk Kelet-Európára kevésbé voltak jellemzők. Ehelyett a szkíta kortól kezdve megfigyelhető, hogy törzsek, törzsszövetségek önállóan, egymástól függetlenül éltek az életüket, időnként persze azért egymással harcoltak, de alapvetően egymás mellett békében éltek. Nagyobb külső fenyegetés hatására azonban egyesítették erőiket, mint ahogy már a szkíták is, a perzsákkal szemben.

1.2.3. *A forrásokban sok népnév tűnik fel és tűnik el gyakran nyomtalanul.* Ez arra utal, hogy a terület etnikai képe gyakran változott, legalábbis a vezető nemzetségek, klánok cserélődtek, a törzsi keretek időről-időre újjászerveződtek. A „köz nép” sorsát azonban sokszor nem érintette érdemlegesen egy-egy hatalomváltás.

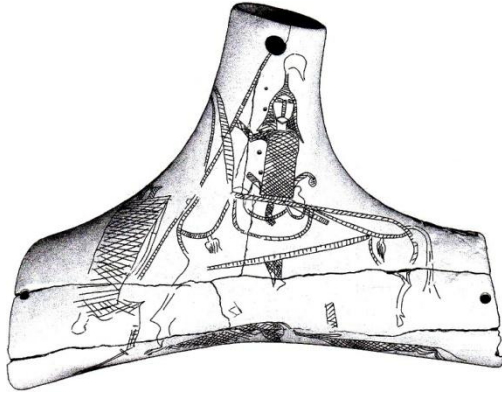
Fogalom: *ethnosz, etnikai tudat, mi-tudat:* a modern és a modern kor előtti etnikai tudat nem ugyanaz. A középkori etnikai tudat alkotó tényezői: 1. közös nyelv és bizonyos közös ismertetőjegyek, szokások (közös szemiotikai rendszer), 2. tartós önelnevezés, 3. „mi-tudat”, azaz megkülönböztetés a „másoktól”, más etnoszoktól. Ehhez kapcsolódik a közös leszármazás tudata (eredettudat), amely fontos alakító tényező. Az etnikai tudatot (összetartozást) erősíti a közös terület, stabil politikai rendszer, közös hitvilág. Az eurázsiai sztyepen az etnikai viszonyok elég gyakran változtak, háborús vereség, idegen uralom, dinasztiaiváltás, dinasztikus házasságok, betelepülés a nomád világból a letelepült társadalmakba könnyen etnoszok megszűnéséhez vezettek. Persze csak az etnikai tudat alakult át, sok esetben az emberek, a populáció nem változott jelentősen, ezért a régészeti, embertani és archaeogenetikai vizsgálatok eredményei folytonosságot mutathatnak egy-egy területen hosszabb időszakot tekintve is, de az etnikai tudat változását megnyugtatóan csak a kortárs írott források alapján lehet megállapítani.

1.2.4. *Népvándorlások.* A 4-6. században (de persze korábban is) több bevándorlási hullám érte el a kelet-európai sztyepet. Ezek többsége kelet felől érkezett: pl. *hunok, ogur népek, szavírok (szabírok), avarok, türkök.* Ezek az újonnan érkezők gyakran erősebbek voltak a helyi törzseknél és legyőzték, vagy menekülésre készítették őket: a *hunok az alánokat, a szavírok (még Közép-Ázsiában) az ogur népeket, az avarok az ogur népeket, a türkök az avarokat.* Több népvándorlást tudunk többé-kevésbé rekonstruálni, és ezekben a vándorlást kiváltó ok általában háború, idegen hódítás, vagy nagyobb politikai átrendeződés (nomád birodalmak kialakulása, megszűnése) volt. A vándorlások többsége kelet-nyugati irányú volt. Ez a belső-ázsiai sztyepzóna kelet-nyugati irányú elnyújtott sáv, nyugat felé egyre szűkülő formájából adódik, nagy állatállománnyal a mozgékony csoportok a sztyep sávjában maradván mozogtak, és nagyjából azonos irányokban követték egymást időről-időre. A nyugati irányú vándorlás oka, hogy a vándorlások kiinduló zónája általában a nagy mongóliai központú birodalmak nyugati peremvidéke volt, az Altaj-hegységtől nyugatra, a Kazak-sztyep keleti része, esetleg Dél-Szibéria. Innen, ha a sztyepet nem akarták elhagyni, az elvándorlók, menekülők számára a nyugat felé vezető folyosó volt a legkedvezőbb. Volt azonban nyugat-keleti vándorlás is, például a *hunok* a Kárpát-

medencéből a kelet-európai sztyepre mentek vissza 454 után, valamint délről északra is, például a *volgai bulgárok* útja a Káma-torkolatig. Kelet-Európából is indult ki vándorlás, például az *onogundur-bulgárok* (670 körül), a *magyarok* (894 körül), vagy a *kunok* (1238-1239). A vándorlásokban nem mindig vett részt az egész lakosság. Elsősorban a vezető nemzetség, és annak kísérete, családjai indultak el, a szolgálkkal és a csatlakozókkal. Azonban útközben mások is társulhattak hozzájuk.

1.2.5. Kapcsolatok a szomszédos nagyhatalmakkal. Általánosan jellemző, hogy a kelet-európai sztyep nomád hatalmai igyekeztek szövetségi kapcsolatokat létesíteni mind a keletrómai (bizánci), mind a perzsa birodalommal (amiben előnyök és javak remélt megszerzése is szerepet játszott). Ez a szándék gyakran a másik irányból is hasonló volt, a bizánciak számára fontos volt a Fekete-tenger partvidéke és az Észak-Kaukázus tengerparti sávja, biztonsági szempontból főleg. De a perzsák elleni háborúk idején a nomádok lehetséges szövetségeseik is voltak. A kapcsolatok időnként egészen barátiak voltak, mint például a 7. század elején, az *onogundur-bulgárok* vezetője, Kuvrat idejében, aki hosszabb időt töltött Konstantinápolyban, vagy a kazárok idején, akik dinasztikus házassággal is erősítették a szövetséget. A bizánciak térítettek is a nomádok között. De ha a helyzet úgy kívánta, a bizánciak egymás ellen is fordították a különböző nomád törzseket, mint ahogyan ez történt a *kutrigurok* és *utigurok* esetében. A perzsák szintén szövetségesként számítottak a nomádokra a bizánciak ellen, de őket a kaukázusi határ védelme is foglalkoztatta.

Nomád hadviselés. Az eurázsiai sztyep minden részén szembevető a nomádok katonai ereje, akár az erdővidék népei ellen, akár a nagy szomszédos földműves civilizációkkal szemben. A nomádok a sikereiket a mozgékonyaságuknak, szerveztségüknek, fegyelmüknek és jó hadvezéreiknek köszönhették. Ha eltervezett hadjáratba mentek, felderítéssel előre tájékozódtak az ellenségről, igyekeztek a számukra legjobb, az ellenség számára pedig előnytelen időpontban támadni. A harctéren már korábban jól begyakorlott manővereket alkalmaztak. Fő erősségük az volt, hogy kisebb csapatokban gyors mozgással közelítve nyílzáport küldtek az ellenségre, így próbálták megbontani a zártabb alakzatokban védekezőket. A tervezett visszavonulást, visszahúzódnást, az ellenség maguk után csalogatását is gyakran alkalmazták. A lovas íjászokon kívül része volt a haderejüknek a páncélos lovasság is, amely az uralkodók védelmét biztosította, illetve a csatater egyes részein avatkozott harcba. A nomádoknak, legalábbis a birodalmi méretű konföderációk seregeinek voltak várostromra specializálódott csapataik, illetve ostromgépeik.

1. kép. Nomád lovaskatona (forrás: www.khazaria.com/khazar-images.html) (V. P. Glebov – A. A. Ivanov: Kocsevnycseszkoje pogrebenyije hazarszkogo vremenyi iz mogil'nyika Talovij II. In: Szrednyevekoviye drevnosztyi Dona. Szbornyik sztatyej. 2007, 174, 8. ábra)

2. A kelet-európai sztyep történetének fontosabb eseményei a 7. század elejéig

2.1. *Szkiták, szarmaták, alánok (kb. Kr. e. 8. század – Kr. u. 4. század)*

Az első népnév, amelyet a kelet-európai sztyep történetével kapcsolatba tudunk hozni, a *kimmer*. A kutatás egyik vonulata a kelet-európai sztyep lakóinak határozza meg őket, de egy másik vélemény szerint a kimmerek története a Kaukázustól délre lévő területhez, illetve Kisázsiahoz köthető, és ebből következően nem is voltak Kelet-Európa lakói (legalábbis őslakosai semmiképpen). Összességében csak néhány rövidke említés utal rájuk, ezért vagyunk bizonytalanságban velük kapcsolatban.

2. kép. Vaskori férfiviselet rekonstrukciója a Volga-Káma vidéki Ananyinói-kultúra (Kr. e. 8-3 sz.) időszakát bemutatva. A sztyepen ekkor a szkíták uralkodtak, az erdővidék lakóra is ők voltak hatással. Kazány, Tatársztáni Nemzeti Múzeum (a szerző felvétele).

A szkítákról egy rövid összefoglalás (Szibéria is benne van): *Horse Lords: A Brief History of the Scythians* <http://www.youtube.com/watch?v=-IAXEtT3lfA>

A Kr. e. 8-7. századtól kezdve már többet tudunk a kelet-európai sztyepről. Az első részletesebben is ismert uralkodó törzsszövetség a *szkíta* volt. A Kr. e. 670-es évektől egészen az 580-as évek közepéig időről-időre feltűnnek a Kaukázustól délre, és egy ideig az *asszírok* szövetségeseiként részt vesznek a *médek* elleni háborúban. A Kr. e. 7. század utolsó negyedében Szíriába, Júdeába és Egyiptomba is benyomultak. Ez volt

a közel-keleti szkíta uralom tetőpontja. Ezután korábbi ellenségeikkel, a médekkel szövetségbe léptek, és Asszíria ellen fordultak, részt vettek az asszír hatalom megdöntésében. Végül a médekkel újra szembekerültek, de alulmaradtak, és ekkor kiszorultak Kisázsziából és Transzkaukáziából is. A következő jelentős esemény a kelet-európai perzsa hadjárat volt, amelyről Hérodotosz részletesen beszámolt. Ez a háború szkíta győzelemmel ért véget. A szkíták hatalma a kelet-európai sztyepen töretlen volt egészen a 4. századig. Ekkor kezdett nyugat felé terjeszkedni a velük szomszédos, a perzsák ellen a szkítákat támogató *szauromata* törzsszövetség. A 4. században a Don – Tamany-félsziget vonala volt a határ közöttük, de később a *szauromaták* (később *szarmaták*) terjeszkedése nyugat felé szorította a szkítákat. 339-ben a szkíták nyugaton is vereséget szenvedtek, a makedónoktól, és ebben a háborúban a korszak legjelentősebb szkíta királya, Ateas is meghalt (ezen kívül még a boszporoszi királysággal is háborúztak). Ezután felgyorsult a szkíta uralom hanyatlása, a 3-2. század fordulóján már a Dnyepertől keletre lévő vidék a *szarmatáké* volt. A szarmaták több csoportból (törzsszövetség) álltak, a legjelentősebbek ebben az időben a *szirakok* és az *aorszok* voltak, majd később szintén befolyásos szerepet játszottak a *roxolánok* is. A szarmaták nyugati terjeszkedése folytatódott a Kr. e. 2-1. században is, és a Kr. u. 1. század közepén már a magyar Alföldön is megjelent egy csoportjuk (*jazigok*). A szkíták maradékai, akik meg tudták őrizni a függetlenségüket, a Krím-félszigeten alapítottak egy királyságot, ez még egy ideig ki tudott tartani. Az *aorszok* egyik része, akiket *alánoknak* neveztek, a Kr. u. 1. századtól kezdett egyre jelentősebb erővé válni a szarmata törzsek között. Az *alánok* szintén vezettek egy nagy hadjáratot Transzkaukáziába, kifosztották Armeniát és Médiát. Hatalmuk egészen a hunok megjelenéséig (kb. 375) töretlen volt. Ekkor azonban vereséget szenvedtek, és a törzsszövetség több részre szakadt: egy részük nyugat felé vándorolt, másik részük a Kaukázus északnyugati oldalánál, a Kubány-folyó felső folyásánál, és a hegyekben, egészen a Kaukázus fő vonulatának középső szakaszáig kiterjedően megalapította a *kaukázusi alán* királyságot, amely egészen a 13. századig fennállt. A kaukázusi alánok nem tartoztak ugyan a legjelentősebb hatalmak közé, de fontos szerepük volt a hegyi hágók őrzésében (amelyek közül az egyik legjelentősebb az Alán-kapu, vagy Darieli-szoros), és a Kaukázuson keresztül a Kelet Római Birodalom és Közép-Ázsia között közlekedő követek és kereskedők útjának biztosításában. Az alánok szerepe a 10. század végétől kezdett növekedni, ezt követően a Kaukázus, és Kelet-Európa délkeleti részének regionális hatalmává váltak. A mongol hódítás azonban véget vetett ennek a folyamatnak. Az alánok egy része (még a mongol hódítást megelőzően) megkeresztelkedett, és történetük nagy részében a Keletrómai (Bizánci) Birodalom szövetségesei voltak. Az alánok több szálon is kapcsolódnak a magyar történelemhez. A honfoglalás előtt is voltak kapcsolataik az ősmagyarokkal, amelyekről a középkori magyarországi gesta- és krónikairódalom is megemlékezett, valamint a magyar nyelv alán eredetű kölcsönszavai is bizonyítanak. Julianus barát első utazása során útba ejtette Alániát is. A tatárjárás után pedig egy alán csoport Magyarországra települt, ők voltak a jászok (a jász, ász népnév az alánok egy másik elnevezése volt).

Érdekesesség: A magyarországi *jász szójegyzék*. 1957-ben Fekete Nagy Antal fedezte fel az Országos Levéltárban azt a jász – latin kétnyelvű szójegyzéket, ami a középkori Magyarországon élt jászok nyelvének páratlanul értékes emléke. Egy 1422-ben készült oklevél hátoldalára írták fel, és keletkezése a pilisi Jászfaluval hozható kapcsolatba. Az a nyelv, ami a szójegyzékből kiolvasható, nagyon közel állt a mai kaukázusi *oszét* nyelvhez, és azon belül is inkább a *digor* nyelvjárásához. Az *oszét* nyelvet nagyjából azon a területen beszélik ma is, ahol az egykori kaukázusi Alánia volt. A *digor* mellett másik nyelvjárása az *iron*.

Fogalom: *Boszporoszi Királyság:* Görög gyarmatvárosok szövetsége és a belőlük kialakult királyság a Fekete-tenger északi partvidékén a Kr. e. 5 – Kr. u. 4. században. Központi része a Kercsi- és a Tamany-félsziget volt, de kiterjedt a Kubány folyó alsó folyásának vidékére is. Fénykora a Kr. e. 4-3. században volt, a Kr. e. 1. században a Pontoszi Királyság (központja a Fekete-tenger délkeleti partvidékén) hatalma alá került, majd ezt a római uralom váltotta fel a Kr. u. 1. század elejétől (17 után). A boszporosziak híresek voltak a gabonaexportjukról.

Fogalom: *Transzkaukázia:* A Kaukázus fő vonulatától délre elterülő vidék összefoglaló neve. Az ókorban itt volt Media (Atropaténé) és Armenia, a korai középkorban Laziké, Kolkhisz (Kartli), Armenia, és a kaukázusi Albánia. A 7. század közepéig nagyrészt perzsa illetve kisebb részt keletrómai befolyás érvényesült, majd ezután a perzsa befolyási övezetet az arabok foglalták el. A 13. században a mongolok hódították meg a terület nagy részét.

Fogalom: *Darieli-szoros (Alán-kapu):* A Kaukázus fő gerincén, nagyjából a középén, az észak-déli irányban átvezető út egyik magaslati pontja. Nevét a középkori alánokról kapta, akiknek az országa kiterjedt az átjáróig a hegység északi oldalán.

Fogalom: *gesta:* középkori irodalmi műfaj, jellemzője, hogy nem a kronologikus rendre összpontosít, hanem történetet mesél el (uralkodók, népek stb.).

2.2. A hun korszak (kb. 370 - kb. 469)

A 4. század utolsó harmadában egy újabb keletről érkező vándorlás érte el a Volga-vidéket. Ezzel jelentek meg a hunok Európa történetében. A hunok eredetével kapcsolatban már a 18. század óta jelen van az európai történetírásban az *ázsiai hun – európai hun kontinuitás* elmélete, amely szerint a Belső-Ázsiában a Kr. e. 3. – Kr. u. 1. század között hatalmas birodalmat alapító *hsziung-nuk* („*ázsiai hunok*”) voltak az *európai hunok* elődei, pontosabban egyes nyugatra vándorló csoportjaik jutottak el Európába. Ezt az elméletet, amelyet először a francia Joseph Deguignes fogalmazott meg, ma már árnyaltabban látjuk. A kontinuitás kérdésében több szempontot kell megvizsgálnunk: népnév, etnosz, társadalmi szervezet, nyelv, embertani alkat, illetve genetika. Egyértelműen csak a népnév esetében tudjuk biztosan kijelenteni az azonosságot, a többi esetben hipotetikus, kétséges vagy elutasító a válaszunk. Az antropológia, illetve az archaeogenetika esetében csak a biológiai populációkra vonatkozóan tudunk adatokat nyerni, az

etnikai viszonyokat ebből közvetlenül nem tudjuk kimutatni. Etnikai szempontból annyit tudunk, hogy egy *hun* elnevezést viselő csoport lakott a Szir-darja környékén a 2-4. században, akik fokozatosan megerősödtek a szomszédos országokkal szemben (ezek a hunok eredetileg a *hsziung-nu* birodalomból vándoroltak ide, de az etnikai folytonosságot írott források hiányában nem tudjuk követni). Egy keletről érkező népvándorlás (*hjónok*, *heftaliták*) hatására azonban ez a közép-ázsiai hun törzsszövetség részekre esett szét, amelyek közül az egyik nyugatra mozdult el. A Kazak-sztyepről a 4. század utolsó harmadában az Urál-folyó, illetve a Volga-vidék közelébe húzódtak, és a 370-es évek közepén megindultak tovább nyugat felé. A hun hódítás elérte az *alánokat*, majd a kelet-európai *gótokat* (a gótokról lásd a következő tananyagot), és mindkettejüket legyőzte: először Hermanarich *osztrogót*, majd Athanarik *vizigót* királyságát. Ezzel megindított egy népvándorlást a Római Birodalom felé. A hunok ekkor még békére törekedtek a Római Birodalommal, ami Theodosius császár (379-394) idején meg is valósult. 395-ben a hunok a Transzkaukázusba vezettek hadjáratot, de ugyanekkor az Al-Dunánál is támadást intéztek a rómaiak ellen. Miután kelet-európai uralmukat megszilárdították (leverték a helyi lázadásokat), a hunok 400 körül újra az Al-Dunánál voltak, és kapcsolatba léptek a rómaiakkal, akiket szövetségesként támogattak több háborúban: Gaina gót vezér (400), Alarik, majd Radagais Itáliába benyomuló germán serege (406) ellen. De 408-ban újra a keletrómai területet támadták. Ekkor Uldin volt a hun törzsszövetség egyik királya, de a fő uralkodó Karaton volt. Karaton 412-ben fogadta Olimpiodorosz római követet, aki tengeren utazott hozzá. Ez arra utal, hogy ekkor még valószínűleg a Fekete-tenger északi partvidékén volt a hun királyi központ. Ezt támasztja alá, hogy a 410-es évek második felében Perzsia ellen vezettek hadjáratot. Karatont Uldin fiai követték az uralkodásban: Mundzuk (Mundzsuk) (415?-420), Ruga (Rua) (422-434) és társuralkodója Oktar (Uptar) (420?-430, a Rajnánál halt meg a burgundok elleni háborúban). A 420-as évekre a hun hatalom a két római birodalomrészt egyaránt veszélyeztette (a Kárpát-medence nagy részét is megszerezték). A hun uralkodói központ és a konföderáció súlypontja ekkor került tartósan a Kárpát-medencébe (425-től Valeria tartományt is átengedték nekik a rómaiak). A hun vezetők elsősorban adókat követeltek tőlük, amit igyekeztek növelni. Ezekből a bevételekből a hun uralkodók birodalomépítésbe kezdtek. A hun konföderációba alánok, szarmaták, és sok germán törzs (nép) tartozott, a legjelentősebbek közülük a gótok és a gepidák voltak. A hunok azonban nem tudtak olyan tartós birodalmat létrehozni, mint keleten a *hsziung-nu*, az uralkodóik gyakran társuralkodókként, nem emelkedtek annyira a többi szövetséges király fölé, hogy korlátlan hatalmú egyeduralkodókká válhattak volna. A hun birodalom végét Attila halála (453) és az utána kirobbanó belháború (454) okozta. A hunok egy része visszavonult a kelet-európai sztyeprre, erejük azonban nem volt elegendő a további birodalomszervezéshez, a területen pedig osztozniuk kellett újonnan feltűnt népekkel. A hunok jelentősége a Római Birodalom válságával összefüggésben mutatkozik, egyrészt a germán törzsek összefogásával egy, a római birodalommal „párhuzamos” nagy politikai egység kialakítását

kezdték meg, másrészt pedig hozzájárultak a Nyugat- és Keletrómai Birodalom végleges szétválásához, illetve a nyugati birodalomrész megszűnéséhez. A hunokról viszonylag sok írott tudósítás maradt fenn, ennek köszönhetően a hun elnevezés évszázadokon keresztül tovább élt, a sztyep népeinek egyfajta gyűjtőneve lett (a magyarokra is használták), valamint a barbár hódítók szinonímájává is vált (főleg az egyházi témájú irodalomban).

A közép-ázsiai hunokról és a heftalitákról: Felföldi Szabolcs: „Sokszínű” hunok. Fehér, vörös és kidarita hunok Közép-Ázsiában. *Határtalan régészet* I/1, 28-29.

Az európai hunokról egy rövid ismertető: *Barbarians: The Huns – You Tube*
<https://www.youtube.com/watch?v=BOBKuxEuEFw>

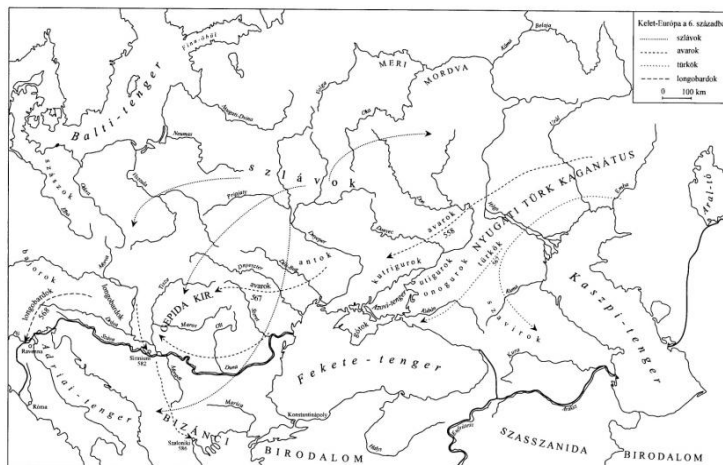
itt pedig egy hosszabb ismeretterjesztő film: *Barbárok – A Hunok*.
<https://youtube.com/watch?v=tsLdtTpOd4s>

3. kép. A hun korszakból (4-5. század) származó bronzüst Kazányban (a szerző felvétele). Az üstök a hun korszak régészeti hagyatékának jellegzetes leletei, a hun vándorlás és uralmi terület nagy részéből ismerünk ilyen tárgyakat. A magyarországi leletekről egy új összegzés: Masek Zsófia: A magyarországi hun

üstök. *Határtalan régészet* I/1 (2016), 14-16.

www.academia.edu/30871431/A_magyarorszagi_hun_ustok

1. térkép. Kelet-Európa a 6. században (tervezte: Szántó Richárd)

2.3. *Ogur népek, szavírok (szabírok), protobulgárok (kb. 463-kb. 557)*

A széteső hun konföderációval egy időben újabb szereplők jelentek meg Kelet-Európában: az *ogur népek* és a *protobulgárok*. Az ogur népekről az első tudósítást a keletrómai Priszkosz rétor (aki korábban a hun király, Attila udvarában is járt) jegyezte le: 463 körül az *ogurok* (*ugurok*), *onogurok* és *saragurok* követői megjelentek Konstantinápolyban és tudatták a rómaiakkal, hogy eredeti lakhelyükről elűzték őket a *szavírok*, ezért vándoroltak a Fekete-tenger északi partvidékére. Ezt követően a három törzsszövetség letelepedett a Volga, Kaukázus és Azovi-tenger közötti területen. A *saragurokról* ezután már nem sokat tudunk, ők lakhattak legközelebb a Kaukázushoz, az *onogurok* a Kubány folyó mentén (az alánokkal szomszédságban), az *ogurok* pedig északabbra, a Volga alsó folyásánál. Az onogurokról azt tudjuk, hogy az 550-es években a *kolchisziakkal* háborúztak, a Fekete-tenger északkeleti partvidékén, a Kaukázus nyugati lábánál. A 6. században két új törzsnévvvel bővült a térség etnikai képe: az *utigurokkal* és a *kutrigurokkal*. Előbbiek a Volga és a Don között, utóbbiak a Don és a Dnyeper között laktak. A két csoport talán az onogur vagy az ogur szövetségből vált ki. A kutrigurok részt vettek a keletrómaiak háborúiban, mint szövetségesek (Itáliában a gótok ellen). A gepidák oldalán pedig a Kárpát-medencében is harcoltak (a langobardok ellen). Az avar hódítás előtt pedig, már nem szövetségesként, Konstantinápoly ellen vonultak (559). Az ogur vándorlást követően, 500 körül a *szavírok* is megjelentek a Kaukázustól északra és ők is letelepedtek. Részt vettek a perzsa-bizánci háborúban, mindkét oldalon harcoltak közülük.

A *protobulgárok* kezdettől fogva a rómaiak határánál tűnnek fel. Az első két bizonytalan adat 354, illetve 400 körülre keltezhetően említi őket, de ezek hitelessége kérdéses. Az első vitán felül álló forrás 480 körül említi őket. Ezek az időpontok azért lehetnek érdekesek, mert 354 még a hunok előtti, 400 körül már a hun hódítás kora, 480 viszont a hun korszak utáni idő, de mivel az említett első két dátum és esemény hitelessége kérdéses, nem tudjuk eldönteni, hogy a protobulgárok eredete, illetve önálló színre lépése kapcsolatban volt-e a hunokkal. Az 5. század végén és a 6. század elején a Keletrómai Birodalomnak időnként ellenségei, időnként szövetségesei voltak. Többször pusztítottak a Balkánon, de szövetségesként Itáliában is harcoltak a rómaiak oldalán. A protobulgárok kezdetben függetlenek lehettek az ogur népektől, területük pedig a sztyep nyugati részén lehetett. Később azonban a *bulgár* népnév hozzákapcsolódott az *onogur* és *onogundur* népnevekhez.

Ennek a politikailag széttagolt korszaknak az avar vándorlás vetett véget.

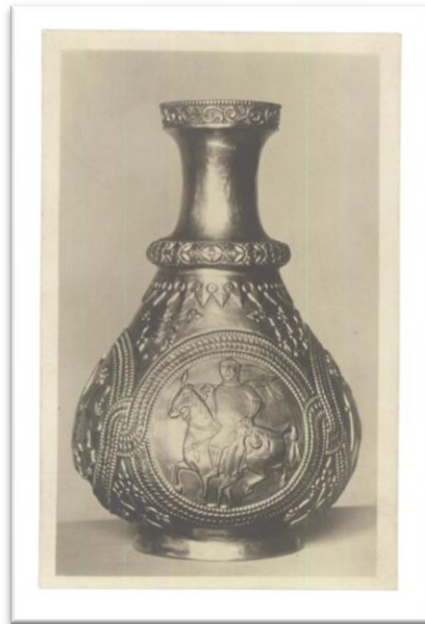
2.4. Az avarok Kelet-Európában (kb. 557- 567)

Az avar vándorlást viszonylag jól ismerjük. Kiváltó oka a belső-ázsiai *zsuan-zsuan* (*zsu-zsan*) - *türk* hatalomváltás volt. A *türk* hatalmat elutasító törzsek egy része nyugat felé indult. Ez a csoport, mire a Kaukázushoz értek (555-557 körül), már elég erős és szervezett volt, erősebb a kelet-európai kis hatalmi központoknál. Uralkodójuk *Baján kagán* volt. A *kagán* titulus az avarokkal jelent meg Európában. Az új jövevények, akik *avarnak* nevezték magukat, szintén felvették a kapcsolatot a Keletrómai Birodalommal. Első követségük 558 elején érkezett a császárvárosba. Az avarok rövid idő alatt legyőzték az *ogur népeket*, a *berszileket* (ők szintén a Kaukázustól északra laktak, nem tartoztak a jelentősebb törzsek közé, van magyar vonatkozásuk is: *Bercel* helynevek a Kárpát-medencében), a *szavírokat*, illetve a nem nomád *antákat*, és *szlavinokat* (558-561). Helyzetük tehát biztosnak tűnt, de nyugtalanította őket, hogy a türkök is terjeszkedtek nyugat felé. 558 és 568 között egy évtizedig tartott az avarok első kelet-európai uralma. Már az 560-as évek elején tapogatóztak, hogy merre lehet esetleg továbbköltözni nyugat felé. 562-ben hadjáratra indultak a frankok ellen, de a Sigibert király vezette sereg legyőzte őket az Elbánál és békét kötöttek. Öt évvel később újra benyomultak a frank földre, ezúttal legyőzték Sigibertet, akinek végül ajándékokkal és az avar sereg élelmezésével sikerült helyreállítani a békét. Közben a Keletrómai Birodalommal fenntartották a békét. 562-ben újabb követségük érkezett Konstantinápolyba. I. Iustinianus (527-565) ajándékokat küldött nekik, sőt, a császár még Durostorum (Drisztra) város területén is megengedte a letelepedésüket. Utódja, II. Iustinus (565-578) azonban beszüntette az egyoldalú ajándékosztogatást (565). Ezt követte a frankok elleni, már említett második hadjárat, nyilván az elmaradó római ajándékok pótlására. Ezzel egy időben a Kárpát-medencében is alkalom nyílt számukra zsákmányszerzésre, de újabb terület megszerzésére is: kitört a gepida-langobard háború. Az avarok 567-ben a kárpát-medencei germán belháborúba jól avatkoztak közbe, és a langobardok szövetségeseiként sikerült megszerezniük a medence keleti részén a gepida

területet (a gepidák még a hun hatalom felbomlása után rendezkedtek be az Alföldön és Erdély egy részén), majd egy évvel később a szövetséges langobardok Itáliába költözésével a Kárpát-medence nyugati részét is. A legjobbkor történt mindez, mert néhány évvel később a türk seregek megjelentek a Volga és a Kaukázus közötti területen. A kárpát-medencei honfoglalással az avarok története egy időre eltávolodott a kelet-európai sztyeptől.

Fogalom: *kagán*: a belső-ázsiai sztyep nomád birodalmaiban a hierarchia legtetjén lévő vezető viselte ezt a méltóságnévet, körülbelül a „császár” (imperator) titulushoz lehet hasonlítani. A hsziung-nu korszak után jelent meg. Később a *kán* méltóságnév kiszorította a használatból.

Az avarokról röviden: *Barbarians: The Avars – You Tube*
<http://www.youtube.com/watch?v=fPqGi2sRj94>

4. kép. A nagyszentmiklósi kincs 7. számú korszója egy régi képeslapon. A kincset kapcsolatba hozták a dunai bulgárokkal, a honfoglaló magyarokkal, de a legvalószínűbb, hogy az egykori avar kagáni kincstárhoz tartozott.

2.5. Türk hegemonia Kelet-Európában (kb. 570-kb. 600)

A türkök ezzel rátették a kezüket a korábbi avar területre, és az ott lakó népek felett ők kezdtek uralkodni („szökött szolgálk”, az avarok azonban végleg megszabadultak tőlük a kárpát-medencei honfoglalásukkal). A türkök esete annyiban különbözik az előzőktől, hogy az ő birodalmuk központi részei Belső- és Közép-Ázsiában voltak, a Volga – Kaukázus-vidék a nyugati peremterület volt csupán. A türk hatalom (pontosabban a nyugati türk birodalomrész) szintén jó kapcsolatokat alakított ki a Keletrómai Birodalommal. Mivel a türk terület

Ázsiában határos volt a perzsa Szászánida Birodalommal, amellyel a rómaiak harcban álltak, a türkökre szövetségesként tekintettek. A türkök szintén ellenséges viszonyban voltak a perzsákkal, ezért egy ideig a két birodalom jó barátságban volt egymással. Kölcsonösen követeket küldözgettek egymáshoz, élénk volt a kereskedelem a két birodalom között. Ez a kapcsolat azonban később, 576 körül a bizánci-avar barátkozás miatt megromlott (előtte háborúztak egymással, az avarok Sirmiumot akarták megszerezni, mivel egykor a gepidáké volt, és az avarok a gepida „örökség” miatt a sajátjuknak tekintették, csak hogy a gepidák még 567-ben átadták a keletrómaiaknak). A türkök ekkor még a Krím-félsziget keleti részén a bizánci kézen lévő Boszporosz városát is megostromolták. De a türkök számára az igazi csapás a leigázott kelet-európai népek lázadása volt (600 körül), ami megrendítette a türk fennhatóságot ezen a területen. Ezt használták ki az avarok, akik a Kárpát-medencéből egy expedíciós sereget indítottak keletre, amely egyrészt legyőzte az *antákat* (akik ekkor az avarokkal szembenálló Keletrómai Birodalom szövetségesei voltak), másrészt támogatta a türkök ellen lázadókat. Az avarok ezzel a lépéssel visszazerezték a kelet-európai sztyep egy része (legalább a Dnyeperig terjedően) felett az ellenőrzést.

Előadás a (nyugati) türk birodalomról: Dobrovits Mihály: *A nyugati türkök és alattvalóik*.

<https://mtabtk.videotorium.hu/hu/recordings/6970/a-nyugati-turkok-es-alattvaloiik>

Fogalom: *Szászánida Birodalom:* A perzsa Szászánida-dinasztia által alapított és irányított birodalom (Kr. e. 224-Kr. u. 651). Fénykorában a területe a Perzsa-öböl, az Indus-folyó, Szíria, és a Kaukázus déli oldalára terjedt ki. Hosszú ideig háborúztak a rómaiakkal, 626-ban Konstantinápolyt is ostromolták. A birodalomnak az arab hódítás vetett véget.

Összefoglalás:

Először Kelet-Európa sztyepzónájának jellegzetes vonásait vettük sorra: 1. a szkítáktól kezdve (Kr. e. 8. sz.) egészen a Rusz létrejöttéig (10. sz.) Kelet-Európában politikai-hatalmi szempontból a sztyep volt uralkodó helyzetben. A sztyep hatalmi centrumai, nomád törzsszövetségei a tőlük északra lévő erdőssztyep és erdővidék fölé is kiterjesztették uralmukat. 2. Ebben az időszakban Kelet-Európában nem alakult ki nagy nomád birodalom, helyette egymás mellett léteztek kisebb-nagyobb hatalmi központok, amelyek időnként egymással is háborúztak. Az avar és a türk hódítás (illetve korábban a hun is) rövid életű volt. 3. Részben ebből következően a forrásokban sok népnévvel találkozunk, amelyek egy része nem sokáig maradt fenn. Ez azonban elsősorban a vezető nemzetségekre vonatkozik. 4. A terület időről-időre népvándorlások színterévé vált, amelyek általában hatalomváltások következményei voltak, de sokszor valahol távolabb történt a vándorlást elindító esemény. Leginkább a Volga és Mongólia között. 5. A sztyep mindenkori urai igyekeztek jó kapcsolatokat kialakítani a Római

(Keletrómai, Bizánci) Birodalommal, ami általában javak (ajándékok) érkezésével is párosult. A továbbiakban a sztyep hatalmi viszonyairól esett szó. Időrendben: Kr. e. 8 - Kr. u. 4. sz.: szkíta, szarmata, alán korszak, kb. 370 – kb. 469: hunok, kb. 463 – kb. 557: ogur népek, szavírok, kb. 557 – 567: avarok, kb. 570 – kb. 600: türkök uralma.

Irodalom:

Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*. MÖK 19. Budapest 2003, 30-35 (kimmerek, szkíták), 54-62 (hunok), 69-73 (türk-bizánci kapcsolatok és az avarkérdés), 127-132 (onogurok és bolgárok), 135-138 (avarok)

<http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-belso-azsia/adatok.html>

Keleti történelmi kronológia. (Belső-Ázsia a mongolok előtt) Szerk. Vásáry István.

http://www.gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Okor-kelet/Keleti.torteneti.kronologia/index.asp_id=47.html

Középkori egyetemes történelem (térképvázlatok gyűjteménye). Szerk. Szántó Richárd. Szeged – Miskolc 2007, 146-149.

<http://www.mek.oszk.hu/04800/04818/04818.pdf>

etnosz, etnikai tudat:

Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1997², 18-26.

nomád hadviselés:

U. Köhalmi Katalin: *Steppék nomádja, lóháton, fegyverben*. Budapest 1972.

Nagy Katalin: *A hunok és az avarok fegyverzete, harcmodora az írott források alapján*. MÖK 31. Budapest 2017.

szarmaták:

Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Vázlat a szarmaták sztyepei történetéhez.

In: *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. Szerk. Havassy P. Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 7-32. www.mek.oszk.hu/07500/07598/07598.pdf

alánok:

Harmatta János: Az alánok Kelet-Európában a korai középkorban. *Antik Tanulmányok* 22/2 (1975), 256-261.

adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_AntikTanulmanyok_22/

Dobrovits Mihály: Az alánok. Egy mindenütt jelen levő keleti nép. *Rubicon* 2017/6, 26-27. www.rubicon.hu/ma_files/2017_6_26.pdf

jász szójegyzék:

Németh Gyula: Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. *Az MTA I.*

Osztályának Közleményei 12 (1958), 233-259; U. Ö.: A jász szójegyzékhez. u. o.,

485-486 (=Németh Gy.: *Törökök és magyarok*. I. Budapest Oriental Reprints Series A 4 Budapest 1990, 183-211; A jáász szójegyzékhez. u. o, 212-213);
valamint: <http://www.jaszlajosmizse.hu/a-magyarorszagi-jaszok-szojegyzeke>

hunok:

Harmatta János: A hunok eredete. *Antik Tanulmányok* 43 (1999), 227-238.

http://www.adtplus.arcanum.hu/view/MTA_AntikTanulmanyok_43/

Bóna István: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest. 1993.

Bóna István – Cseh János – Nagy Margit – Tomka Péter – Tóth Ágnes: *Hunok, gepidák, langobardok*. MÖK Szeged 1993.

www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/hunok-gepidak/ch1s02.html

avarok:

Szádeczky-Kardoss Samu (et al.): *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. MÖK 12. Budapest 1998.

Szádeczky-Kardoss Samu: Az avarok története Európában. In: *Árpád előtt és után*. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Szeged 1996, 21-30.

Walter Pohl: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 2002².

Farkas Csaba: Megjegyzések a steppe 603 körüli történetének forrásaihoz. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk. Márton A. MÖK 14. Budapest 2001, 61-65.

Bálint Csanád: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. MÖK 8. Szeged 1995.
www.tankonyvtar.hu/tartalom/tkt/kelet-korai-avarok/adatok.html (a kelet-európai és kárpát-medencei avar régészeti kérdéseit tárgyalja)

ellenőrző feladatok:

1. tananyag_II_feladat_1.jmt

2. tananyag_II_feladat_2.jcl

3. tananyag_II_feladat_3.jqz

Jelen tananyag a Szegedi Tudományegyetemen készült az Európai Unió támogatásával. Projekt azonosító: EFOP-3.4.3-16-2016-00014

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

